

мен тиімділігі қарастырылады. Авторлар шетелдік БАҚ-ты пайдалану оқу тәжірибесін байытуға және тілді тиімді меңгеруге көмектесетін құнды құрал бола алады деп сендіреді. Мақалада журналдар мен газеттерді оқу, фильмдер мен теледидар бағдарламаларын көру, радио тыңдау және интернет-ресурстарды пайдалану сияқты шетелдік БАҚ-ты пайдаланудың әртүрлі әдістері сипатталған. Бұл әдістердің тиімділігі студенттердің сөздік қоры, грамматика, айтылу және есту арқылы сөйлеуді түсіну сияқты әртүрлі тілдік дағдыларын жақсарту үшін көрсетіледі. Сонымен қатар, шетелдік БАҚ материалдарының мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуға әсеріне назар аударылады. Қорытындыда студенттердің ынтасын арттыру және олардың тілдік дағдыларын жақсарту үшін шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарын оқу процесіне біріктірудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: шетелдік БАҚ, шет тілдерін оқыту, тиімділік, әдістер, тілдік дағдылар, мәдениетаралық құзыреттілік.

Use of foreign mass media in the process of learning of a foreign language: methods and effectiveness

¹E.Ivanova, B.T.Rahimbaeva

¹academician E.A.Buketov Karaganda National Research University (Karaganda, Kazakhstan)

Abstract

The article explores the methods and effectiveness of using foreign mass media in the process of learning a foreign language. The authors assert that the utilization of foreign mass media can be a valuable tool, enriching the learning experience and contributing to the effective acquisition of the language. Various methods of employing foreign mass media are described in the article, including reading magazines and newspapers, watching films and TV programs, listening to radio, and utilizing internet resources. The effectiveness of these methods in enhancing various language skills such as vocabulary, grammar, pronunciation, and listening comprehension is demonstrated. Additionally, attention is given to the impact of foreign media materials on the development of intercultural competence. In conclusion, the importance of integrating foreign mass media into the educational process is emphasized for enhancing students' motivation and improving their language skills.

Keywords: foreign mass media, foreign language learning, effectiveness, methods, language skills, intercultural competence.

Поступила в редакцию: 19.01.2024

Одобрена: 05.03.2024

Первая публикация на сайте: 22.07.2024

МРНТИ: 16.21.31

<https://doi.org/10.65247/3105-3432-2025-3.11>

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ – ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА БАСТАУЫ

^{*1}Г.ДАНИЯР^{ID}, ¹Ж.Ж.МУКАНОВА^{ID}

¹Химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

(Алматы, Қазақстан)

^{*}Ppplole42@gmail.com, kausar2008kerimakyn@gmail.com

Аңдатпа

Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің дамуының жаңа сатысы. Қазақ тілі саң ғасырлар бойы түрлі өзгерістерге ұшырап, ендігі кезекте біздің халқымыздың көрінісі атануда. Алайда, түрлі елдердің тәжірибелерін саралап өтсек, сөйлеген сөздің де кем-кетігі шығып, тілге жаңа жаңарту енгізу қажеттілігі жайлы қазіргі тіл мамандары дабыл қағуда. Басты жаңалық ол сөздің тірегі, сөйлеудің негізі – әліпби. Біздің тәуелсіз еліміздің бұған қатысты түрлі ұсыныстары болды, бірақ та ешқайсысы тілімізге ене алмады. Сол үшін басқа емле-әліпбилермен салыстырып-салғастырып, өзіміздің тарихымызды қайта саралаймыз. Әкелінетін жаңашылдықтар қазақ тілі үшін оның қоғамдағы рөлі мен мәртебесін беріктеп, ресмилігін жоғарлатады. Сондықтан тарихымызды қайта қарастырып, өзгеден көргенімізді, білгенімізді алға қойып латын графикасына көшу маңыздылығын айқындаймыз.

Түйін сөздер: латын графикасы, тіл, қазақ тілі, орыс тілі.

Кіріспе

«Қазақ тілі-біздің рухани өзегіміз. Біздің міндетіміз - оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпақтарымызға ата-бабаларымыздың көптеген ұрпақтарының тәжірибесіне үйлесімді түрде қосылатын қазіргі заманғы тіл қалдыруымыз керек. Біздің егемендігіміз, тәуелсіздігіміз ұлтты бекемдеп, оны бекемдей түседі - бұл ана тілі. Бұл біздің мемлекетіміздің егемендігінің тәжірибесіндегі басты Гауһар», - деді біздің Елбасы [Жумабаева Ж.С., 2023].

Қазақстан жұртшылығы Президенттің бұл идеясын қолдап, соңғы уақытта баспасөз беттерінде латын қарпіне көшудің әртүрлі тәсілдері туралы мақалалар жариялана бастады. Егер мәселенің бастауын еске алсақ, онда өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Қазақстанның тәуелсіздік алуымен байланысты бұл идея БАҚ-та талқыланды. 1992 жылы Түркияда бұрынғы КСРО түркі халықтарының конгресі өтті. Күн тәртібіндегі негізгі мәселелердің бірі түркітілдес халықтардың жазуын латын графикасына көшіру мәселесі болды. Содан кейін делегация мүшелері бұл идеяны үлкен ықыласпен қабылдады.

Біздің көршілеріміз - әзірбайжандар, түрікмендер, өзбектер латын әліпбиіне көшті. Қазақстандықтар уақытты босқа өткізбеді, осы жылдар ішінде біздің егемен мемлекетіміз де нығайды, әлеуметтік және нарықтық реформалау нәтижесінде елдің тұрақты және тез дамып келе жатқан қоғамдық-саяси имиджінің қалыптасу кезеңі болды.

Саяси-экономикалық өзгерістер әрқашан қоғамға әсер етеді, одан жаңа тарихи кезеңнің шындығына барабар жауап талап етеді. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер халықтың өзін-өзі тануын оятты. Мемлекет ішінде де, одан тыс жерлерде де қазақ тіліне деген сұраныс артты. Шетелде тұратын қазақтар өз туыстарымен ана тілінде сөйлескен кезде латын әліпбиіне негізделген қазіргі заманғы ақпараттық желілерді көбірек қолданады. Жастардың шет тілдерін білуге деген ұмтылысы, қоғамды компьютерлендіру, интернетті пайдалану, Батыс мәдениетінің теледидар, кино арқылы әсері, еуропалық сапаға деген ұмтылыс (еуростандарттар) - осының бәрі біздің қоғамды «латын қарпіне» тұрақты және дәйекті түрде ілгерілетеді.

Қоғам қандай қиыншылықта болмасын тұрақтылықты жақсы көреді. Ұлы Британияның елеулі премьер министрі Маргарет Тэтчердің тәжірибесі көрсеткендей, халыққа кез келген жаңартулар жат көрінеді, нәтижесінде елде дау-дамайлар орын алады. Әрине «Темір ханымның» қабылдаған реформалары бірден көзге көрінбеді, іске қосылмады, алайда уақыт өте келе қоғам да үйреніп, керемет нәтижелерге жетті. Дәл сол оқиға қабылданар латын графикасымен де орын алуы әбден мүмкін. Біріншіден бас тартады, оны үйреніп, білуден қашады, мүмін мүлдем оның мәнісін түсінбейді. Дегенменде қажырлы күшпен, тиянақты жұмыстар арқылы мұндай бөгеттен де өтеміз.

Зерттеу маңыздылығы: біздің тілге жұт қонып, қазіргі кезде оны жаңартар түрлі тәсілдер қаралып жатыр. Латын графикасы тілдегі және елдегі тұрақтылықтың кілте болмақ, сонымен қатар ол сәтті іске қосылу үшін өзіміздің жеке дербес әліпбиіз болуы шарт.

Зерттеу мақсаты: Қазақ тілін латын жазуына тілдің емле ережесіне, дыбысталуына, тілдің жалпы көрінісіне жаңа элементтер әкеледі. Болашақта бұл шара қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі ұстанымының күшеюіне алып келеді, бірақ көшкен әліпбидің дұрыс-бұрыстығына көз жеткізіп, өткеннің қателіктерін еске алып, тілдің тіл келбетін сақтау біздің парызымыз.

Зерттеу міндеттері:

1. Қазақ әліпбиінің көшуін қарастыру.
2. Латын графикасына орай көшкен әліпбидің емле ережесін анықтау.

Негізгі бөлім

Қазіргі дәуірде әр түрлі халықтардың мәдени тарихы көрсеткендей, жазу ұлттық бірегейлікті

қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Қытайлықтар үшін иероглифтер Қытай ұлтын біріктіретін мәдени код ретінде қызмет етеді және оның әртүрлі компоненттері жалпы мәдени мұраға үлес қоса отырып, ауызекі тілдің әртүрлі формаларында түсіндіреді. Ғалым А.Алдаштың айтуы бойынша «латынға көшу» - бұл тек таңбаларды өзгерту емес, бұл бірінші кезекте ұлттық бірегейлік пен ұлттық кодты тудыру жолындағы қадам [Нурланова А.Н., Чункурова З.К., 2021]. Сол сияқты, орыстар, грузиндер, армяндар, еврейлер, арабтар үшін олар қолданатын жазу олардың тілінің графикалық формасын ғана емес, сонымен бірге діни, мәдени және кеңірек ұлттық бірегейлікті бейнелейді. Түрік көшбасшысы Ататүріктің латын әліпбиіне көшуі империялық (Османлы) ұғымды ұлттық (түрік) сәйкестіктен ажыратуға бағытталған. Бұл тұрғыда қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуі қазіргі заманғы үрдістерге сәйкес келетін және айқын фонетикалық ерекшеліктерді сақтауға мүмкіндік береді.

Теориялық тұрғыдан қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуін саналы деп санауға болады. Бұл идея Бенедикт Андерсонның ойдан шығарылған қауымдастықтар тұжырымдамасымен үндес. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, Ұлт – немесе ойдан шығарылған қауымдастық - 15-16 ғасырларда Еуропада капитализмнің пайда болуымен қалыптасады. Кітаптар, газеттер мен журналдар сияқты баспа материалдарының өндірісі осы ойдан шығарылған қауымдастықты құруда шешуші рөл атқарды. Сауатты адамдардың көбеюі оқыған және таратқан бұл материалдар қауымдастық пен ортақ бірегейлік сезімін қалыптастыруға ықпал етті.

Қазақтың зияткерлік қоғамдастығының пайда болуы 19 ғасырдың аяғында басталды, бірақ ол Қазан көтерілісі салдарынан сәтсіздіктерге тап болды [КН МОН РК, 2007]. Кеңес дәуірінде қазақ зияткерлік қоғамдастығының дамуы оның идеологиялануына және кириллицаның қазақ тіліне таңбалануына байланысты тоқтатылды. Алайда, қазақстандық зияткерлік қоғамдастықтың іргелі бірлігі ақыр соңында көрінді. Оның негізгі идеясы, халық бірлігі кириллицаны пайдалана отырып, толық қалыптасқан және нығайтылған Қазақстан мемлекетін құруда өз көрінісін тапты. Бұл қазақ ұлттық санасының орыс тілі мен мәдениетіне бейімделуіне әсер етіп, Қазақ ұлттық бірегейлігінің белгісіз және құбылмалы күйіне әкелді. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі ұлттық бірегейлікті нығайтуға септігін тигізеді. Өзірбайжан, Өзбекстан және Түрікменстанның латын әліпбиіне көшу тәжірибесі тиісті мысалдар болып табылады. Қазақ тілі үшін латын әліпбиіне көшу Қазақстандағы этникалық әртүрлілікті сақтауға ықпал етуі мүмкін деп болжайды.

Латын әліпбиіне көшуіне қарсы пікірді сонау XX ғасырдың 40-жылдарынан бері талқыланып келе жатыр. Латынға көшу – халықтың тілдік белгілері бойынша бөлінуіне әкелуі және кириллицаның арқасында қол жеткізілген бірлікті бұзуы мүмкін деген ой бар [Цзинь Жу, 2020]. Кириллицаны Қазақстандағы барлық этникалық топтар үшін ортақ әліпби ретінде пайдалану елдің мәдени және тарихи мұрасының негізі ретінде қарастырылды. Алайда кириллицаны таңдау қазақ халқының еркін таңдауы емес, тоталитарлық мемлекет енгізген шешім болды. Сонымен қатар, қазақтың төл сөздері қазақ тілінің дыбыс ережесімен, ал толып жатқан кірме сөздер (экономика, медицина, цех, футбол, т.б.) орыс орфографиясының ережесімен жазылып жүр. Бұл кезінде Орталықтың нұсқауымен жасалған, тоталитарлық режимнің «құндылықтары» [Ермекова Т.Н., 2019].

Қазақстанды мәжбүрлеп орыстандыру, әсіресе орыс тілі тұрғысынан (Тарихи бөлінуді ескере отырып) әлі де қауіп төндіруі мүмкін деген қауіп бар. Орыс және қазақ тілдерінің қос тілділігі Қазақстанда ұзақ мерзімді үрдіс болды. Қазақ халқының жалпы құрамындағы орыс және еуропалық тілдердің қатар өмір сүруі орыс тілінен бас тартуға кедергі келтіреді.

Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру бұрын кириллица жазған мәдени мұраны сақтауды көздейтін аса маңызды міндет болып саналады. Бұл тапсырма оңай болмаса да, бұл қажетті шешім. Бұл шешімді енгізу үкіметтен айтарлықтай қаржылық ресурстарды қажет етеді және бұл шығындар алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Мәдени мұраны сақтаудың, қорғауға лайық нәрсені анықтаудың және латын әліпбиіне көшуді тиімді басқарудың маңыздылығын атап өту өте маңызды. Жалпы, орыс тілінің (қазақтардың едәуір бөлігін қоса алғанда) Қазақстаннан

ығыстырылуы мүмкін деген қорқынышы асыра сілтеушілік сипатқа ие. Қазақстанда орыс-қазақ қостілділігі ұзақ мерзімді тренд болып табылады. Қазақстан халқының жалпы құрамындағы орыс және еуропалық текті басқа да халықтардың азаюы этнолингвистикалық коммуникация саласынан орыс тілінің жойылуына алып келмейді [Хұсайын К.Ш. және т.б., 2007: 25 б.]. Ол бұрынғыдай Қазақстанда қуатты мәдени-тарихи тамыры бар әлемдік тіл ретінде ұлтаралық қатынас тілі болып қала береді, дегенмен қазақ тілінің осы сападағы рөлі әрдайым арта береді. Сондықтан латын графикасында да, кириллицада да маңдайшаларды, көшелердің, қалалардың, алаңдардың, кенттердің атауларын сақтау қажет болады.

Латын әліпбиіне көшу-бұл тек лингвистикалық өзгеріс емес, сонымен бірге маңызды әлеуметтік-саяси маңызы бар үдеріс. Мемлекеттік ту, әнұран және жазу жүйесі сияқты ұлттық тәуелсіздіктің негізгі рәміздері латын графикасымен байланысты. Қазақстанның Бизнес-қоғамдастығы саяси, мәдени және әлеуметтік факторларды атап өтіп, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуіне үлкен қызығушылық танытуда. Президент Н.Назарбаевтың: «Біз орыс тіліне қарсы емеспіз, бірақ оның қазақ тіліне әсеріне қанық емеспіз» деген мәлімдемесі қазақ халқының көпшілігінің жан дауысын көрсетеді. Осылайша, қазақ тілі үшін латын әліпбиіне көшу тек лингвистикалық өзгеріс ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақ әліпбиі мен орфографиялық ережелерді қамтитын кешенді реформа ретінде қарастырылады. Мұндай реформалардың қажеттілігі қазіргі қазақ тілі мен орфографиясының елеулі ерекшеліктері жоқ қазақ тілінің қолданыстағы құрылымы мен ережелеріне байланысты айқын көрінеді.

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі туралы мәселе 1990 жылдардың басында пайда болды. сол кезде лингвистер мен ғалымдар бұл тақырыпты әртүрлі басылымдарда, соның ішінде газеттер мен журналдарда кеңінен талқылады. Қазақ әліпбиінің тарихи аспектілері мұқият зерттеліп, талданды. Реформаның қажеттілігі, ең алдымен, қазіргі тілдік стандарттар мен жазу стандарттарына сәйкес жаңартуды талап ететін қолданыстағы қазақ әліпбиі мен орфографиялық ережелердің сәйкессіздігімен байланысты болды.

Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі туралы мәселе соңғы жылдары белсенді талқылануда. Бұл қазақ тілі мамандары белсенді қатысқан көптеген ғылыми-практикалық конференциялардың тақырыбы болды. Сонымен қатар, телеарналарда лингвист-сарапшылардың, педагогтардың және жалпы жұртшылықтың қатысуымен қоғамдық талқылаулар мен пікірталастар өткізілді. Соңғы жылдары қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіру мәселесін талқылау барысында мерзімді түрде бүкілхалықтық референдум өткізу ұсынылып отыр. Алайда, бұл мәселені шешу білімнің әртүрлі салаларындағы ғалымдардың құзыретіне жатады. Жаңа әліпби жобасын, орфография негіздерін лингвистер дайындайды, мұғалімдер жаңа орфографияны оқыту әдістемесін әзірлеумен айналысады, латын әліпбиіне көшу мүмкіндігі туралы мәселені шешуге, ең алдымен, елдің саясаты, экономикасы және мәдени дамуы проблемалары бар мемлекеттік органдар жауап береді.

Латын әліпбиіне көшу мерзімдеріне қатысты. Өзбекстан, Түркмения, Әзірбайжан және Түркия сияқты мемлекеттердің тәжірибесі ең оңтайлы мерзім 12-15 жыл екенін көрсетеді, өйткені дәл осы уақыт ішінде жас ұрпақты жоғары жабдықтар жүйесінде оқытуға дайындау жүріп жатыр.

Латын қарпіне көшу туралы мәселе он жылдан астам уақыт бойы қойылып келеді және ол әлі де жұртшылық арасында талқыланатын болады. Өмір ХХІ ғасырдың ақпараттық технологиялар ғасыры болатынын көрсетеді. Мұндай жағдайда латын әліпбиіне көшу орынды болатыны анық. Осылайша, егер компьютердің пернетақтасы қосымша белгілерсіз пайдаланылатын болса және компьютерде қандай да бір қиындықтарсыз жұмыс істеу мүмкіндігі жасалатын болса, латын әліпбиіне көшу мүмкін болады деп ойлаймыз. Бұл біріншіден.

Екіншіден, егер латын әліпбиіне көшу қажеттілігі туралы саяси шешім қабылданса, онда бұл процесс ұзақ мерзімді болуы және барлық көркем және ғылыми әдебиеттің аударылуын ескере отырып, шамамен 12-15 жылды және одан да көп жылды қамтуы тиіс.

Үшіншіден, алдын ала экономикалық есептеулер жүргізу керек. Латын графикасын енгізу үшін үш шарт қажет: мемлекеттік тілді ел халқының көпшілігі меңгеруі тиіс, дамыған кітап басып шығару және көркем, ғылыми-танымдық, аударма және басқа да әдебиеттері бар мықты филология болуы тиіс. Қазақстанда бүгінгі күні аталған шарттардың бірде-біреуі жоқ.

Үшінші шартқа қатысты: елде шетелдік классиктердің, орыс жазушыларының, ғылыми және танымдық әдебиеттердің қалыпты аударма басылымдары да жоқ. Сондықтан, бала кезінен адам қазақ тілінде ақпарат тапшы болған. Қазақ тіліндегі сапалы әдебиеттер, фильмдер мен телешоулар аз. Сонымен бірге, тіл әдебиет арқылы дамиды: поэзия мен прозада жаңа сөздер қозғалады, содан кейін олар халықтың лексикасына енеді.

Аударма әдебиетінің тапшылығы тиісті қаржыландырудың жоқтығымен, сондай-ақ аударма ісінің дамымауымен байланысты. Интернет туралы айтпағанда, қазақ және орыс тілдеріндегі кітаптардың арақатынасын көру үшін кітап дүкендеріне, кітапханаларға кірген жеткілікті. Егер отандық кітап баспасының мұндай жағдайы кириллицада болса, онда қазақ тілінің латын әліпбиінде қандай болашақты күтетінін елестету қиын емес. Тіл-бұл ақпарат алу құралы, әйтпесе оның болашағы жоқ. Компьютерлік бағдарламаларда қолданылатын латын әліпбиі мен түркі тілдеріне арналған латын әліпбиінің арасында үлкен айырмашылық бар. Бұл айырмашылық түркітілдес елдерде қабылданған латын негізіндегі барлық алфавиттерді ақпараттық желі үшін қолайсыз етеді. Осыған қарамастан, Қазақстанда латын әліпбиін ең жаңа компьютерлік технологияларға үйрену құралы, сондай-ақ түркі тілдес елдерді жақындастыру құралы ретінде қарастыруды жалғастыруда.

Қазақ тілі графиканың екі рет ауысуы және оның орыстандырылуы салдарынан, бейнелеп айтқанда, реанимацияда жатыр. Оны латын клиникасына көшіру, тыныс алу аппараттарын ауыстыру (тілдік жүйенің күрт өзгеруі: графикалық, орфоэпиялық, лексикалық, морфологиялық және т.б.) қажет емес, бірақ қауіпті. Қолда бар құралдар (қазіргі әліпби) негізінде кезең-кезеңімен қалпына келтіру, берілетін оттегін жақсарту (халықтың тілді сандық және сапалық білуі, лексикалық байыту) тілді сақтап қалуы мүмкін. Науқастың өмірге деген құштарлығын ояту маңызды (тіл мәдениетін жаңғырту).

2007 жылы біз латын клиникасына өте жақын болғанымызды мойындауымыз керек: білім мен мәдениеттің кейбір шенеуніктері 2008 жылдың қыркүйегінен бастап латындандырудың басталғаны туралы жариялады, бұл наполеондық жоспарларға кедергі келтірді... президент Н.Назарбаев, ол 2007 жылдың аяғында Түркия Президентімен кездесуде Қазақстанның латын әліпбиіне көшуге дайын еместігі туралы мәлімдеді. Н.Назарбаев 2008 жылдың мамыр айының соңында бірқатар қазақ басылымдарының редакторларымен өткен кездесуде де екі графикалық жүйенің жұмыс істеу проблематикалығы және кириллица негізіндегі әліпбидің артықшылығы туралы айтқан болатын.

Әдеби шолу

Соңғы жылдары латыннегізді қазақ әліпбиін құрастырғанда, тіліміздің тарихы қайта қарастырылып, кем-кетігі де санамыздан қайта сараланғандай болды. Тәуелсіздік алғалы тіліміз кең қолданысқа ие болып, көкірегін енді керіп, өзінің даму сатысында келе жатыр. Қазіргі әлемдік өркениетпен ілесіп, сөздік қоры да толуғыда. Алайда тіліміз қазіргі технологиялар мен өзінің тілдік ерекшеліктеріне сай еместігі бәріне мәлім. Тарих сахнасында түрлі қиын қыстау заманды басынан өткеріп, ендігі кезекте дереу «операцияны» қажет етеді. Сондықтан өне бойы әбден уланған қазіргі тілімізді, өзінің төл келбетіне келтіру біздің парызымыз болмақ.

Ең алдымен қазақ графикасының тарихына үңіле өз алдымызға төрт кезеңді бөліп алсақ болады. Ең алғашқы «қадид», кейін «төте жазу», «латын графикасы» және де қазіргі кең қолданыстағы кирилл графикасы. Қадид жазбасы сонау XVI-XVII ғасырларда, жылнамаларды, құжаттарды және түркі халқына ортақ еңбектерді жазуға қолданылған. Оның басты ерекшелігі бұл жазба үлгісінде дауысты дыбыстар таңба ретінде емес диакритика

бойынша белгіленген. Алайда сол кездегі қазақ қоғамында жазу, оқу дағдысы барлығына қол жетімді болмағандықтан оны тек элиталық топтар ғана оқып, қолданған. Сонымен қатар жазудың өзі қазақтың үндесім заңына сай келмей графикалық таңбалары халықтық тілден едәуір алшақта болды [Мамырбекова Г., 2006].

Сонымен қатар қазақтың тіл маманы Тельжан Шонанов араб графикасының кемшіліктерін де атап өткен, олар:

- диакратиялық таңбалар (жолдың үстіне немесе астына қойылады, онсыз дыбыс басқаша оқылады) әліпбиді үйренуді қиындатты;
- әріптердің сөздегі орналасуына байланысты әртүрлі таңбалануы;
- әріптердің анық емес жазылуы, оны оқуды қиындатты [Еспенова Т.Т., 2018].

Бұл түсініспеушілікті шешу жолында қазақтың алғашқы фонолігі А.Байтұрсынұлы көп еңбек сіңірген. Ол бүкіл өмірін қазақ тілін лингвистикалық жағынан зерттеп, қазақ тілі үшін оқулықтар жазған. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесін кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді. Яғни төте жазу «қадид», «жадид» жазбаларын түзету мақсатында дүниеге келген. Лингвисттің ең басты өзгертулері дауысты дыбыстарды қосып, толығымен 24 әріпті әліпби құрастырып шығаруы. 1910 жылдан бастап қара халыққа да қол жетімді болып, 1924 жылы болған сауаттандыру саясатында кең қолданысқа ие болады. Дәл осы кезден бастап қазақта сингормонизм заңдылығы ереже ретінде бекінеді.

Ал енді 1929 жылы біз алғаш рет латын графикасына көшіп тіліміздің басқа дағдыдан жаңғыру басталады. Әліпби өзіне 29 әріпті алды, оның ішінде 9 дауысты, 17 дауыссыз дыбыс бекітілді. Алайда бұл жазбаны халық арасында таратпады, себебі ол тілдегі қарама-қайшылыққа алып келді. Яғни тілші-ғалым Назира Әміржанованың көрсетуінше: «Латын графикасын қабылдағаннан кейінгі емле ережесіндегі қиындық пен ала-құлалық осы и мен у-ды қосар таңбамен беру мәселесінде орын алған және ғалымдардың көпшілігі қосармен таңбалау тілдің экономия заңдылығына қайшы келеді деген тұжырым жасап, 1938 жылы ол дыбыстарды барлық жерде бір ғана таңбамен жазу туралы шешім шығарған».

Осы ретте кемшіліктерді реттеу барысындағы жұмыстар аяқталмай жатып, 1940 жылы кирилл графикасын жедел көшуі басталып кетеді. Бұл ретте тіліміздегі қосарлы дыбыстар бір әріппен таңбаланып, емлемізге жат, бөгде дыбыстар еніп, керісінше тіліміз одан сайын ала-құлалыққа түсуіне алып келді [Мамырбекова Г., 2019]. Мысалға «я», «ю», «ё» сынды дифтонт әріптер алдында атап өткен сингормонизм заңдылығына қарама-қайшы келеді, нәтижесінде тілдің түгел тазалығы мен ерекшеліктерін бұзып тұр.

Негізінде 1929 жылғы реформамен 1940 жылғы өзгертулердің бір маңызды айырмашылығы бар. 1929-1936 жылғы әліпбилер біртұтас латын графикасына негізделген болатын, яғни ешқандай жалғауларсыз ең басты 26 әріпті алып, жетіспей тұрған дыбыстарды лингвистикалық тұрғыдан қоса салды. Ал кирилл жазуларының негізі ретінде орыс әліпбиін алды, нәтижесінде: әріптердің қатары, жоғарыда айтылған дифтонт әріптер, түркі тілдерінде мүлдем болмаған [ш][ц][ч] сынды әріптер қосылды [Артём К.А., 2003]. Сондықтан қазіргі кирилл графикасы ол түркі тілдес елдерді орыс тіліне бейімдеудің бір жолы болған.

Әдістер мен материалдар

Кейіннен тәуелсіздік алғаннан кейін де кирилл графикасынан бас тартып, латынға көшуге байланысты түрлі пікір таластар көтерілген. Сондықтан 2017 жылы қазақстанның алғаш президенті Н.Назарбаевтың жарлығымен егемен елдің алғашқы латыннегізді қазақ әліпбиі жарық көреді. Дегенмен де оныңда бір сыпыра кемшіліктері болғандықтан тағы да бірнеше нұсқалары ұсынылады, дегенмен де қазіргі сәтте ешқайсысы ресми түрде бекітілмеген. Сондықтан зерттеудің ең басты материалдары 2017, 2018, 2019, 2021 жылғы әліпбилердің кемшіліктерін қарастырып өтсек:

2017:

Ел басы жарлығымен 2017 жылы бекітілген латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиінде 32 әріп бар. Оның ішінде қазақ тілі жүйесіндегі 28 (9 даусты, 19 дауыссыз) фонема және кірме сөздердегі 6 фонема (и, в, ф, h, x, ч) кіреді, барлығы 34 дыбыс таңбаланған. Сонымен бірге 1 әріппен 2 дыбысты таңбалап тұрған 2 әріп бар (Hh [x/h], Ii [и/й]).

Әліпбиде 9 дыбыс апостроф арқылы жазылған (1-сурет). Бұл графикада латын әріптерін барынша қазақ тілі дыбыстарына сәйкес таңбалауға, “бір әріп - бір дыбыс” ұстанымын сақтауға назар аудармаған.

Латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиі

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	N n	[n]
2	Ä ä	[ä]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ö ö	[ö]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[q]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[g]	23	S s	[s]
8	Ğ ğ	[ɣ]	24	T t	[t]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[y]
10	I i	[i]	26	Ü ü	[y]
11	J j	[j], [ɟ]	27	V v	[v]
12	K k	[k]	28	Y y	[ɣ]
13	L l	[l]	29	Ÿ ŷ	[ɣ]
14	M m	[m]	30	Z z	[z]
15	N n	[n]	31	Sh sh	[ʃ]
16			32	Ch ch	[tʃ]

1-сурет

Дәйекше қолдану нәтижесінде тіліміздегі барлық төл дыбыстар таңбалана алған, дегенімен қазіргі жаһандану заманында, көп тілдік бәсекесінде адамның тез жазуға сұранысы өскен қазіргі кезеңде, қауіпті аумақта қалғандай дәйекшемен берілген дыбыстар шетте қалуы мүмкін. Ал диграфтар жазуды қиындата түсетіндіктен оны қолданбау керек.

2018:

2018 жылы жасалған латын негізді қазақ тілі әліпбиінің өзгертіліп бекітілген екінші нұсқасымен танысайық. Әліпбидің бұл нұсқасының ерекшелігі: дәйекше орнына ноқат қолданылуы. Әліпбиде бұрынғыдай 32 әріп қалған. Оның ішінде кірме сөздердегі 6 дыбыс (и, в, ф, h, x, ч), және бір әріппен екі дыбысты таңбалап тұрған екі әріп бар, олар H-[x], [h] және I-[и], [й], сонда барлығы 34 дыбыс ұсынылған.

Әліпбидегі алты дыбыс әріпүсті ноқат арқылы (ә, ү, ғ, ң, у) таңбаланған. Сонымен бірге екі дыбыс қос әріппен диграф арқылы белгіленген (Ch-[ч], Sh-[ш]). Қазақ тілінде Ш дыбысы жазуда көп қолданылатындықтан, оны екі әріппен таңбалау жазуымызды қиындата түседі (2-сурет).

жүйе	әліпбиі	№	жүйе	әліпбиі	№
[u]	u	1	[a]	a	1
[o]	o	2	[ä]	ä	2
[ö]	ö	3	[b]	b	3
[n]	n	4	[d]	d	4
[x]	x	5	[e]	e	5
[q]	q	6	[f]	f	6
[ɣ]	ɣ	7	[g]	g	7
[t]	t	8	[h]	h	8
[y]	y	9	[i]	i	9
[ɟ]	ɟ	10	[j]	j	10
[k]	k	11	[ɟ]	ɟ	11
[l]	l	12	[x]	x	12
[m]	m	13	[ɣ]	ɣ	13
[n]	n	14	[tʃ]	tʃ	14
[ɟ]	ɟ	15	[ʃ]	ʃ	15

2-сурет

Сонымен қатар «и» мен «й» әріптері алдыңғы нұсқада бір әріппен таңбаланса, осы жолы ол өзінің қолданыстағы ыңғайсыздығына байланысты бөлек таңбалануы керек.

Aa - Aa	Ğğ - ƢƢ	Nn - Hh	Tt - Tt
Ää - Ää	Hh - Xx	Ńň - Hh	Uu - Yy
Bb - Bb	İi - Ыы	Oo - Oo	Üü - Yy
Cc - Цц	İi - Ии	Öö - Öö	ŸŸ - Yy
Çç - Чч	İi - Ии	Pp - Pp	Vv - Bb
Dd - Dd	Jj - Жж	Qq - Kk	Ww - w
Ee - Ee	Kk - Kk	Rr - Pp	Xx - Kc
Ff - Фф	Ll - Лл	Ss - Cc	Yy - Йй
Gg - Гг	Mm - Mm	Şş - Шш	Zz - 3з

3-сурет

Оған қоса бұл әліпбидегі әріптердің қосымша таңбалары алдыңғы нұсқалар сияқты тек үстінде емес, таңбалардың астында да орын алады. Ал бұл қолмен жазу кезінде мәтінді түсіну барысында ыңғайсыздық тудырады (4-сурет).

2019:

2019 жылы мамандар ұсынған қазақ-латын әліпбиіне біршама өзгерістер енгізілді. Алдыңғы нұсқадағы диграфпен берілген Ch мен Sh әріптері ендігі жолы седиль таңбасымен белгіленген.

Сонымен бірге алдыңғы нұсқадағы 6 ноқатпен жазылған таңбалардың үшеуін (ә, ү, ө) умлауыт арқылы, біреуін бревис арқылы (ғ), ал қалған “ң мен у” өз таңбаларына ие болды (3-сурет).

ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ							
№	латынша	кирилше	әріптің атауы	№	латынша	кирилше	әріптің атауы
1	A a	А а	а	18	O o	О о	о
2	Ä ä	Ә ә	ә	19	Ö ö	Ө ө	ө
3	B b	Б б	бы	20	P p	П п	пы
4	D d	Д д	ды	21	Q q	Қ қ	қы
5	E e	Е е	е	22	R r	Р р	ыр
6	F f	Ф ф	фы	23	S s	С с	сы
7	G g	Г г	гі	24	Ş ş	Ш ш	шы
8	Ğ ğ	Ғ ғ	ғы	25	T t	Т т	ты
9	H h	Х х, Н н	һы	26	U u	У у	ұу
10	I i	Й й, И и	йй	27	Ū ū	Ұ ұ	ұ
11	İ i	І і	і	28	Ů ů	Ү ү	ү
12	J j	Ж ж	жы	29	V v	В в	вы
13	K k	К к	кі	30	Y y	Ы ы	ы
14	L l	Л л	ыл	31	Z z	З з	зы
15	M m	М м	мы	*С, X, W таңбалары цитаталық принциппен жазылатын шеттілдік сөздерде қолданылады.			
16	N n	Н н	ны				
17	D ɳ	Ң ң	ың				

4-сурет

2021:

Соңғы нұсқа өзінің жүйелілігімен көзге түседі. Алдыңғы нұсқалардан айырмашылығы: «Чч» әріпі алынып, ендігі кезекте «Вв» және «Фф» таңбалары соңғы бөгде дыбыстар болып қалды. «İi» - «Ии»/ «Йй», «Іi» - «Іі» ретінде таңбалан.ан. Қалған тұстары бойынша толығымен алдыңғы нұсқалардан ерекшеленбейді.

Осы кемшіліктер реформалау кезінде айдан анық бола бастады, сондықтан жүйеленген, нақты тұғырымыз бола алатын әліпби қазіргі таңда ең бірінші қажеттілік. Бұл мақсатқы жету үшін біз заманның тіл маманы К. Күдеринованың еңбектеріне жүгініп өз алдымызға мынандай талаптар қоямыз:

Болашақ әліпби қазақтың сингормонизм заңдылығына бағынуы.

Тілімізге енген бөгде дыбыстардан бас тарту.

«Бір дыбыс – бір әріп» қағидасын ұсыну.

Диакритиканың барынша кем болуы.

Диакритиканың біркелкі үстінде орналастырылуы.

Орыс тілінің қазақ тілі үшін әкелген өзгерістері зор, өкінішке орай оның барлығы тіл үшін тек теріс ықпалын тигізіп отыр. 2017 жылы Н.Назарбаевтың жарлығымен алғаш рет замануи латыннегізді график ұсынылады, оның артынан 2018, 2019, 2021 жылдары әліпбилері әлі де ресми түрде бекітілген жоқ. Оларды біздің тілге қолданған жағдайда, тіл ғылымында болған мәселелерді шешпей, оданша көп сұрақтар туғызуда.

Сонымен қатар кем-кетігі шыққан әліпби жағдайды одан сайын ушықтыруы мүмкін, мысалы өзбек әліпбиімен болғандай. Сондықтан атақты тіл маманы К.Күдеринованың жұмыстарына сүйене, жаңа латын графикасын негізделген қазақ әліпбиі құрастырылып шықты (5-сурет):

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ					
№	БАСПА ТҮРІ	ДЫБЫСТАЛУЫ	№	БАСПА ТҮРІ	ДЫБЫСТАЛУЫ
1	Aa	[a]	18	ñ	[ɲ]
2	Ää	[ə]	19	Oo	[o]
3	Bb	[b]	20	Öö	[ø]
4	Cc	[ʃ]	21	Pp	[p]
5	Dd	[d]	22	Qq	[q]
6	Ee	[e]	23	Rr	[r]
7	Ff	[f]	24	Ss	[s]
8	Gg	[g]	25	Tt	[t]
9	Ğğ	[ɣ]	26	Uu	[ʊ]
10	Hh	[h]	27	Üü	[y]
11	Ii	[ɪ]	28	Vv	[v]
12	İi	[i]	29	Ww	[w]
13	Jj	[j]	30	Xx	[x]
14	Kk	[k]	31	Yy	[j]
15	Ll	[l]	32	Zz	[z]
16	Mm	[m]	сс-[ʃ] ch-[tʃ] uw-[ju] е-[e/ə] ya-[ja] yo-[jə]		
17	Nn	[n]			

5-сурет

Көрсетілген әліпбиде тіл ғылымында бұрыннан бері талқыланып келе жатқан мәселелер қамтылған. Мысалға ең басты енгізілген жаңашылдық, жоғарыда айтылып өткен, қосарлы дыбыстар {й}, {ый}-дің орыс тілінен енген **и** әріпімен таңбалануы. Көрсетілген өнімде у{й} арқылы белгіленіп А. Байтұрсынұлы қалдырған *дауыстының артында дауыссыз, дауыссыздың артында дауысты* ережесі енгізіліп [Байтұрсынұлы А., 1992], у{й} w{y} бірдей феноменге ие болды. Нәтижесінде бұрыннан талқыланып келе жатқан сингорманизм заңдылығы да сақталады. Келесі кезекте **Шш** әріпі латынның **Сс** әріпіне ие болды, 7себебі емледегі диакритиканың асыра көптігі, қажетсіз қолданысы қазіргі замандағы күнделікті қолданатын пернетақтадағы орналасуына ыңғайсыздық тудырады. Ал озық технологиялар біздің өміріміздің бір бөлігі атануда, сондықтан оларға барынша ыңғайлану – заман талабы. Сонымен қатар, 1929 жылы КСРО кезінде бекіткен ең алғашқы латыннегізді қазақ әліпбиінде с{ш} ретінде таңбаланған, сондықтан бұл тілдегі жаңашылдық емес. Практикалық жағынан да көз жеткізу үшін сөздік құралды:

Aa [Aa]

Алма – Alma

Асқар – Asqar

Алмаз – Almaz

Арал – Aral

Аққу – Aqqw

Ақын – Aqın

Ауыл – Awıl

Ашық – Aşıq

Dd [Dd]

Дала – Dala

Дарынды – Darındı

Дауыс – Dawıs

Дақ – Daq

Достық – Dostıq

Доп – Dop

Домбыра – Dombıra

Дарабоз – Daraboz

Gg [Gg]

Гүл – Gül

Гаяһар – Gawhar

Глобус – Globws

Гитара – Gytara

Гүлзар – Gülzar

Гастрит – Gastryt

Геометрия – Geometryya

Гүлістан – Gülistan

Iı [Iı]

Ыдыс – Idıs

Ыстық – Istıq

Ырыс – Iris

Ää [Ää]

Әліпби – Älipby

Әтеш – Ätec

Әріп – Ärip

Әкім – Äkim

Әмір – Ämir

Әуес – Äwes

Әміршіл – Ämircil

Әсемдік – Äsemdik

Ee [Ee]

Емле – Emle

Есік – Esik

Есек – Esek

Екі – Eki

Еңлік – Eñlik

Естелік – Estelik

Етік – Etik

Еңбек – Eñbek

Ğğ [Ğğ]

Ғарыш – Ğarıs

Ғаламтор – Ğalamtor

Ғылым – Ğılım

Ғанибет – Ğanybet

Ғасыр – Ğasır

Ғалым – Ğalım

Ғибрат – Ğybrat

Ғұламаһи – Ğulamahıy

İi [İi]

Ірімшік – İrimcik

Ішек – İcek

Іс – İs

Bb [Bb]

Балапан – Balapan

Балта – Balta

Басқару – Basqarw

Баршылық – Barcılıq

Бұзық – Buzıq

Бұқара – Buqara

Бүлік – Bülük

Бұқы – Buqı

Ff [Ff]

Фараби – Faraby

Фархат – Farxat

Фатиха – Fatixa

Фауна – Fawna

Флора – Flora

Фото – Foto

Фонетика – Fonetyka

Физика – Fyzyka

Hh [Hh]

Һәм – häm

Айдаһар – Aydahar

Гаяһар – Gawhar

Жиһаз – Jyhaz

Қаһарман – Qaharman

Шаһар – Cahar

Мәшһүр – Mächür

Jj [Jj]

Жалпақ – Jalpaq

Жапырақ – Jarıraq

Жалқау – Jalqaw

Ырым – İrim	Ілім – İlim	Жасырын – Jasırın
Ырғақтылық - Irğaqtılıq	Ілігі – İligw	Жүгіру – Jügirw
Ықылас – İqılas	Ірі – İri	Жаңғыру – Jañğırw
Ыждағат – İjdağat	Ілік – İlik	Жастар – Jastar
Ызғар – Izğar	Ілгері – İlgeri	Жасырын – Jasırın
Kk [Кк]	Ll [Лл]	Mm [Мм]
Кесе – Kese	Лақ – Laq	Маржан – Marjan
Кілем – Kilem	Лүпіл – Lüpil	Мысық – Mısıq
Кірпік – Kırpik	Лас – Las	Мысыр – Mısır
Күл – Kül	Лақтыру – Laqtırw	Мектеп – Mektep
Кеме – Keme	Ләззат – Lâzzat	Мекен – Meken
Келін – Kelin	Латын – Latin	Маймыл – Maymıl
Күшік – Küşik	Лашын – Lashın	Мың – Mıñ
Кию – Kyuu	Лайық – Layıq	Мөлшер – Mölcer
Nn [Нн]	Cc[Шш]	Ñ[ң]
Нан – Nan	Шеше – cese	Аң – añ
Нарық – Nariq	Шешен – cecen	Аңшы – añsı
Нар – Nar	Шу – Sw	Жаңғақ – jañğaq
Нүкте – Nükte	Шелек – celek	Алаң – alañ
Налиды – Nalydı	Шелпек – celpek	Өлең – öleñ
Нашар – Nacar	Шаш – sac	Теңіз – teñiz
Нептун – Neptun	Шал – cal	Терең – tereñ
Назар – Nazar	Шере – cege	Сұңқар – swñqar
Oo [Оо]	Öö[Өө]	Pp [Пп]
Оқушы – Oqwsı	Өрмекші – örmecı	Парта – parta
Оқиға – Oquğa	Өмір – ömir	Парақ – paraq
Оң – Oñ	Өріс – öris	Пайда – payda
Оңай – Oñay	Өңір – öñir	Пеш – pec
Оңтайлы – Oñtaylı	Өлең – öleñ	Пәтер – päter
Отан – Otan	Өзім – özim	Періште – pericte
Отбасы – Otbasy	Өте – öte	Пошта – posta
Ой – Oy	Өнер – Öner	Палау – palaw
Qq[Ққ]	Ss[Сс]	Rr[Рр]
Қазақ-qazaq	Сауат – sawat	Рахат-rahax
Қайық-qaуıq	Сауап – sawap	Рамазан-ramazan
Қайың-qaуıñ	Сат – sat	Ресми-resmy
Қала-qala	Сап – sap	Раушан-rawsan
Қал-qal	Себет – sebet	Рас-ras
Қара-qara	Себеп – seberp	Рақмет-raqmet
Қарт-qart	Сену – senw	Рет-ret
Құрт-qurt	Сан – san	Республика - respwblyka
Tt[Тт]	Uu[Ұұ]	Üü[Үү]
Таба – taba	Ұран – uran	Үнді – ündi
Табақ – tabaq	Ұлан – ulan	Үн – ün
Тамақ – tamaq	Ұл – ul	Үстел – üstel
Табан – taban	Ұрыс – urıs	Үкі – üki
Теңге – teñge	Ұр – ur	Үй – üy
Табу – tabw	Ұш – uc	Үйрек – üyrek
Табиғат – tabyğat	Ұтқыр – utqır	Үркек – ürkek
Таға – tağa	Ұнтақ – untaq	Үйлен – üylen
Vv[Вв]	Ww[Уу]	Xx[Xx]
Вагон – vagon	Уық – wıq	Хабар – xabar
Велосипед – velosyped	Уақыт – waqıt	Халат – xalat
Волейбол – voleybol	Уылдырық – wildırıq	Хат – xat
Вокзал – vokzal	Уран – wran	Хорда – xorda
Вокал – vocal	Улау – wlanw	Хайуан – xauwan
Вашингтон – Vacyngton	Урбандану – wrbandanw	Хлор – xlor
Ветеринар – veterynar	Уыт – wit	Хабарласу – xabarlasw
Веб парақша – veb paraqsa	Уайым – wayım	Хабардар – xabardar

Пікір алмасу

Тіл тазалығының кепілі – жаңа әліпби, алға қойған талаптарға қол жеткізе алды:

- болашақ әліпби қазақтың сингормонизм заңдылығына бағынуы;
- тілімізге енген бөгде дыбыстардан бас тарту;
- «Бір дыбыс – бір әріп» қағидасын ұстану;
- диакритиканың барынша кем болуы;
- диакритиканың біркелкі үстінде орналасуы.

Тіл ғылымында сингормонизм заңдылығына байланысты қосарлы [ій] және [ый] дыбыстары үлкен дау шығарған. Бір топ ғалымдар, оның ішінде Қ.Жұбанов «қосарлы жақтаушылар бұларды бір дыбыс емес, екі дыбыс болғандықтан екі таңбамен белгілеу керек деседі. Әуелі-ақ, бұларда екі дыбыс бар ма, жоқ, бір-ақ дыбыс бар ма? Мұны айырып беруге қосаршылардың өздерінің де өрелері жетпейді», - деп олардың тілге енуіне қарсы болған [Әміржанова Н., 2012]. Ал келесі жақтаушы топ и-ді әліпбиден алып тастап, у-ды дауыссыз дыбыс қылу керек деген қызу талқылаулар жүргізген. Соның бірі Ә.Жүнісбеков өз мақаласында «Егер [у] дауыссыз дыбысының жазылым емле ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлем ырғағы бұзылмайтын болады», - деп өз ойымен бөліскен [Жүнісбеков Ә., 2019, 3]. Екі жақтың да ойын ескере, біз сингормонизм мен әліпбидегі әріп санын көбейтпеуге тырыстық, сондықтан өзгермелі у[й] мінсіз шешімге айналды. Сонымен қатар, тіліміздегі бөгде дыбыстар жайлы айтсақ, Фф және Вв әріптерінен басқа барлық тілімізге жат дыбыстар әліпбиден алынды. Бұл тілдің тазалығы мен әлемдік брентерді таңбалауға оңай болу үшін қалдырдық. Жапон тілінің катаканә әліпбиі секілді бізге де кірме сөздерді таңбалауға таңбалар болашақта қажет болады.

«Бір дыбыс – бір әріп» қағидасы да қазақ тілінің маңызды бір бөлігі, сондықтан алдыңғы әліпбилердегі Іі [Йй/Ии] мүлдем жарамсыз болып қалады. Оның орнына у[й] мінсіз шешім болмақ. Сонымен қатар диакритика бойынша бірінші нұсқаларда 9-6 диакритикалық таңба болса, біздің нұсқамызда 4-пен шектелдік, яғни бұл тек 4 қосымша батырманы қажет етеді. Практикалық жұмыстар арқылы да біз диакритиканың біркелкі не үстінде, біркелкі не астында болуы шартын ойластырғанбыз, себебі үстінгі және астыңғы диакритика беттессе онда оқуға ыңғайсыз болар еді. Бұл мақсатқа да қол жеткіздік.

Қорытынды

Латынға көшу – қазіргі кезде заман талабының бірі, дамудың бір де бір жолы. Қазақстандағы латынға көшудің ең басты мақсаты ол – жаңа әлемдік Күнделікті өмірде әлемдік аренаға ғаламтор желісі арқылы шығып, мектеп, жұмыс орындарында елеусіз қолданып келеміз. Алайда батыстан келген инновациялардың талаптары да күннен күнге өзгеруде, мысалы: түрлі веб-парақшаларды қолдану кезінде біздің қалыпты кирилл графикамызды қабылдамайды, пернетақтада 42 әріпіміз қосымша батырмаларды талап етіп, ыңғайсыздықтар туғызуда, туризмді дамытқанда баршылыққа түсінікті болу үшін қарапайым кең таралған латын әріптерін қолданған жөн және т.б. Ел басымыз Қ.-Ж.Тоқаев өз жолдауында «Жаңа әліпби бастамасы – бұл күрделі әрі шетін мәселе екенін ұмытпаған жөн. Жаңа графиканы енгізу бір күнде я болмаса, тіпті, бір жылда іске аса қоятын жұмыс емес. Әйтпесе, асығыстық бүкіл мәдениетімізге және тарихи болмысымызға зиян келтіруі мүмкін. Мәселе – кириллицадан латын әліпбиіне аударуда емес, бұл қазақ тілінің ауқымды реформасы деген сөз. Қаржы мәселесін де ескеруіміз керек. Латын әліпбиін енгізу жұмысы біртіндеп жүзеге асуы керек. Негізінде, бұл графика жас ұрпаққа арналған деп айтуға болады. Оның игілігін, ең алдымен, солар көруі керек. Сондықтан, бұл үрдіс жоспарлы түрде, біртіндеп іске асырылуы қажет», - делінген [Тоқаев Қ.-Ж., 2020]. Тіпті біздің түркі тілдес көрші бауырларымыздың (әзербайджан, өзбек, түрік т.б.) тәжіірбесі көрсеткендей бір әліпбиден екіншісіне өту 10-15 жылдық жұмыстарды талап етеді. Біздің әдебиетке бай фольклорымызды латынға көшіру, жаңа ұрпақ пен аға буында қайта оқыту, көше, қала аттарын өзгерту, БАҚ-тағы ақпараттардың толығымен латын графикасында жазылуы үшін ауқымды жобалар мен кәсіби, сапалы

жұмыстарды талап етеді. Сондықтан мұндай өзгертулерді аса шыдамдылықпен өткен жөн. Алайда бұл өзгерістер қазақ қоғамындағы қазақ тілінің мәртебесі мен орыс тілі арасындағы қарым-қатынасына орасан зор жаңашылдықтар әкеледі. Латындандыру ол жаңғыру жолындағы революция болса,

Қазақ тілінің өз ережелері мен дыбысталуына толығымен бейімделген әліпбиі қазақ тілінің байырдан бері арманда келе жатқан арманы. 1940 жылдан бастап үздіксіз қолданып келе жатқан әліпбиіміз тілімізге еніп, түрлі түсініспеушіліктер туғызуда. Сондықтан тіл ғылымындағы мәселелерді алға қойып, төл емлемізді қайта қайтару біздің борышымыз. Нәтижесінде тілімізге елеусіз еніп еніп жатқан калька мен кірме сөздерді дұрыс жолға бұрып, шұбарлану мен қате айтылу, жазылуыдан бас тарта аламыз. Сонымен қатар орыс тілі мен қазақ тілі мүлдем екі түрлі өркениеттің тумалары, сондықтан олардың кешен құрғаны бірінің жұтылып кетуіне қауып төндіреді. Қазірдің өзінде қазақ тілінің толығымен дыбысталуы, жазылуы бойынша ұқсастығы тілге енген сөздердің біздің тілге бейімделмей кіруіне себеп болуда. Сондықтан тілдің болашағы – заманның талабын қабылдап, төл келбетін барынша сақтау болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Жумабаева Ж.С. (2023) Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз. Серпер, 25 желтоқсан [Электрондық ресурс]: URL: <https://ser-per.kz/zhanalyqtar/audan-tynysy/kazak-tili-bizdi-rukhani-negizimiz.html> (өтінім берілген күні: 20.01.2024).
- Нурланова А.Н., Чункурова З.К. (2021) Эффективные пути социальной адаптации общества к казахскому алфавиту на основе латинской графики. *Sibupk* [Электрондық ресурс] URL: <http://www.sibupk.su/science/research/mconfer2021/3/%D0%AD%D0%A4%D0%A4%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9F%D0%A3%D0%A2%D0%98%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%99%20%D0%90%D0%94%D0%90%D0%9F%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%98%20%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%20%D0%9A%20%D0%9A%D0%90%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9C%D0%A3%20%D0%90%D0%9B%D0%A4%D0%90%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%A3%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%95%20%D0%9B%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99%20%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%9A%D0%98.pdf> (өтінім берілген күні: 12.01.2023).
- КН МОН РК (2007) *О переходе казахской письменности на латинскую графику* (Предварительная аналитическая справка) [Электрондық ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112600&pos=5;-106#pos=5;-106&sdoc_params=text%3D19%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D30112600%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (өтінім берілген күні: 16.01.2024).
- Цзинь Жу (2020) Языковая политика в Казахстане. *Современная наука: актуальные проблемы теории и практики*, 194-197, Китай [Электрондық ресурс] URL: <https://web.archive.org/web/20210715233239id/http://nauteh-journal.ru/files/af3e7581-641a-4339-b667-567fab18d1b5> (өтінім берілген күні: 20.01.2024).
- Ермекова Т.Н. (2019) *Состав нового латинского алфавита (латиницы) казахской письменности*. Алматы, Қазақстан: Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті [Электрондық ресурс]: URL: <https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/236> (өтінім берілген күні: 16.01.2024).
- Хұсайын К.Ш., Нысанбаев Ә., Бұрханов К.Н., Қасқабасов С.А., Әбусейітова М.Қ., Нұрланова Н.Қ., Айдарханов М., Құнанбаева С. (2007) *Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы*. Алматы: Арыс.
- Мамырбекова Г. (2006) *XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері*: фил. ғыл. канд. автореф. Алматы, 130.

- Еспенова Т.Т. (2018) Қазақ әліпбиінің латын графикасына көшу мәселелері. *Вестник Северо-Казахстанского университета им. М.Козыбаева*, 114-119 [Электрондық ресурс]: URL: <https://vestnik.ku.edu.kz/jour/article/view/423> (өтінім берілген күні: 19.01.2024).
- Мамырбекова Г. (2019) *И мен У-ды бір әріппен таңбалау орыс тілінің әсерінен бе?* [Электрондық ресурс]: URL: <https://ult.kz/post/i-men-u-dy-bir-arippen-tanbalau-orys-tilinin-aserinen-be> (өтінім берілген күні: 10.12.2023).
- Артём К.А (2003) Смысл Латинизации в Узбекистане (конец XX начало XXI). *Вестник Евразии*, 63-85 [Электрондық ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/smysly-latinizatsii-v-uzbekistane-konets-xxnachalo-xxi-veka/viewer> (өтінім берілген күні: 20.01.2024).
- Байтұрсынұлы А. (1992) *Тіл тағылымы*. Алматы, 446.
- Әміржанова Н. (2012) *Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы*, Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білім институты, 166 [Электрондық ресурс] URL: <https://soztekser.kz/templates/pages/documents/monography/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B%20%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%BD%20%D0%B6%D0%B0%D0%B7%D1%83%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D2%A3%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%D2%93%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D0%BC%D1%8B.pdf> (өтінім берілген күні: 05.03.2023).
- Жүнісбеков Ә. (2019) *Елу жылда ел жаңа немесе кирилден латынға дейін. Латын әліпбиі: теория, әдістеме және насихат*, 144, Астана: Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы [Электрондық ресурс]: URL: <https://tilalemi.kz/tartu/one/951> (өтінім берілген күні: 22.01.2023).
- Тоқаев Қ.-Ж. (2020) *Мемлекет басшысы қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру мәселесі бойынша кеңес өткізді* [Электрондық ресурс]: URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/memleket-basshysy-kazak-alipbiin-latyn-grafikasyna-koshiru-maselesi-boiynsha-kenes-otkizdi (өтінім берілген күні: 16.01.2024).

References

- Zhumabayeva Zh.S. (2023) *Kazak tili – bizdin ruhani negizimiz*. Serper, 25 zheltoksan [Elektrondyk resurs]: URL: <https://ser-per.kz/zhanalyqtar/audan-tynysy/kazak-tili-bizdi-rukhani-negizimiz.html> (otinin berilgen kuni: 20.01.2024).
- Nurlanova A.N., Chunkurova Z.K. (2021) Effektivnye puti social'noj adaptacii obshchestva k kazahskomu alfavitu na osnove latinskoj grafiki. *Sibupk* [Elektrondyk resurs] URL: <http://www.sibupk.su/science/research/mconfer2021/3/%D0%AD%D0%A4%D0%A4%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%AB%D0%95%20%D0%9F%D0%A3%D0%A2%D0%98%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%99%20%D0%90%D0%94%D0%90%D0%9F%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%98%D0%98%20%D0%9E%D0%91%D0%A9%D0%95%D0%A1%D0%A2%D0%92%D0%90%20%D0%9A%20%D0%9A%D0%90%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%9C%D0%A3%20%D0%90%D0%9B%D0%A4%D0%90%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%A3%20%D0%9D%D0%90%20%D0%9E%D0%A1%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%95%20%D0%9B%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%A1%D0%9A%D0%9E%D0%99%20%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%98%D0%9A%D0%98.pdf> (otinin berilgen kuni: 12.01.2023).
- KN MON RK (2007) *O perekhode kazahskoj pis'mennosti na latinskuyu grafiku* (Predvaritel'naya analiticheskaya spravka) [Elektrondyk resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112600&pos=5;-106#pos=5;-106&sdoc_params=text%3D19%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D30112600%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (otinin berilgen kuni: 16.01.2024).
- Czin' Zhu (2020) *Yazykovaya politika v Kazahstane. Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy*

- teorii i praktiki, 194-197, Kitaj [Elektrondyk resurs] URL: <https://web.archive.org/web/20210715233239id/http://nauteh-journal.ru/files/af3e7581-641a-4339-b667-567fab18d1b5> (otinim berilgen kuni: 20.01.2024).
- Ermekova T.N. (2019) *Sostav novogo latinskogo alfavita (latinicy) kazahskoj pis'mennosti*. Almaty, Kazakstan: Kazak ulttyk kyzdar pedagogikalyk universiteti [Elektrondyk resurs]: URL: <https://vestnik.kazmkpu.kz/jour/article/view/236> (otinim berilgen kuni: 16.01.2024).
- Husajyn K.Sh., Nysanbaev A., Byrhanov K.N., Kaskabasov S.A., Abusejitova M.K., Nurlanova N.K., Ajdarhanov M., Kunanbaeva S. (2007) *Latyn grafikasy negizindegi kazak alipbii: tarihy, tagylymy zhane bolashagy*. Almaty: Arys.
- Mamyrbekova G. (2006) *XVIII-XIX gg. arab zhazuly kazak zhazbalarynyn grafikalyk-orfografiyalyk erekshelekteri*: fil. gyl. kand. avtoref. Almaty, 130.
- Espenova T.T. (2018) Kazak qlypbiinin latyn grafikasya koshu maseleleri. *Vestnik Severo-Kazhastanskogo Universiteta im. M.Kozybaeva*, 114-119 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://vestnik.ku.edu.kz/jour/article/view/423> (otinim berilgen kuni: 19.01.2024).
- Mamyrbekova G. (2019) *I men U-dy bir arippen tanbalau orys tilinin aserinen be?* [Elektrondyk resurs]: URL: <https://ult.kz/post/i-men-u-dy-bir-arippen-tanbalau-orys-tilinin-aserinen-be> (otinim berilgen kuni: 10.12.2023).
- Artyom K.A (2003) Smysl Latinizatsii v Uzbekistane (konec XX nachalo XXI). *Vestnik Evrazii*, 63-85 [Elektrondyk resurs]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/smysly-latinizatsii-v-uzbekistane-konets-xxnachalo-xxi-veka/viewer> (otinim berilgen kuni: 20.01.2024).
- Bajtursynuly A. (1992) *Til tagylymy*. Almaty, 446.
- Amirzhanova N. (2012) *Kazakstandagy latyn zhazuynyn tarihi tagylymy*, Almaty: A.Bajtursynuly atyndagy til bilim instituty, 166 [Elektrondyk resurs] URL: <https://soztekser.kz/templates/pages/documents/monography/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D2%93%D1%8B%20%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%8B%D0%BD%20%D0%B6%D0%B0%D0%B7%D1%83%D1%8B%D0%BD%D1%8B%D2%A3%20%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%D2%93%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D0%BC%D1%8B.pdf> (otinim berilgen kuni: 05.03.2023).
- Zhunisebekov A. (2019) *Elu zhylda el zhana nemese kirilden latynga dejin. Latyn alipbii: teoriya, adisteme zhane nasihat*, 144, Astana: Sh.Shayahmetov atyndagy «Til-Kazyna» ulttyk gylimi-priaktikalyk ortalgy [Elektrondyk resurs]: URL: <https://tilalemi.kz/tartu/one/951> (otinim berilgen kuni: 22.01.2023).
- Тоқаев К.-Zh. (2020) Memleket basshysy kazak alipbiin latyn grafikasya koshiru maselesi boiynsha keñes otkizdi [Elektrondyk resurs]: URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/meetings_and_sittings/memleket-basshysy-kazak-alipbiin-latyn-grafikasyna-koshiru-maselesi-boiynsha-kenes-otkizdi (otinim berilgen kuni: 16.01.2024).

Латинский язык – новое начало для казахского языка

¹Г.Данияр, ¹Ж.Ж.Муканова

¹Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления (Алматы, Казахстан)

Аңдатпа

Переход на латинский алфавит - это новый этап в развитии казахского языка. Казахский язык на протяжении веков претерпевал различные изменения и на современном этапе становится отражением нашего народа. Однако, если проанализировать опыт разных стран, можно заметить, что и в устной речи проявляются определённые недостатки, поэтому современные лингвисты всё чаще поднимают вопрос о необходимости обновления языка. Основой слова, фундаментом речи является алфавит. В нашем независимом государстве выдвигались различные предложения по этому поводу, однако ни одно из них в полной мере не было внедрено в язык. Поэтому, сопоставляя различные орфографии и алфавиты, мы вновь обращаемся к анализу собственной истории. Вводимые новшества укрепят роль и статус казахского языка в обществе, повысят его официальность. Именно поэтому, переосмысливая

нашу историю и опираясь на накопленный опыт, мы подчеркиваем важность перехода на латинскую графику.

Ключевые слова: латинский график, язык, казахский язык, русский язык.

Latin graphics – a new step for Kazakh Language

¹G.Daniyar, ¹Zh.Zh.Mukanova

¹Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology (Almaty, Kazakhstan)

Abstract

The transition to the Latin alphabet represents a new stage in the development of the Kazakh language. Over the centuries, the Kazakh language has undergone various changes and is now becoming a reflection of our nation. However, when analyzing the experiences of different countries, it becomes evident that there are certain shortcomings even in spoken language, and modern linguists are increasingly raising concerns about the need for language modernization. The key foundation of words and the basis of speech is the alphabet. In our independent country, various proposals have been put forward regarding this issue, but none have been fully implemented in the language. Therefore, by comparing different orthographies and alphabets, we once again revisit and reassess our history. The innovations to be introduced will strengthen the role and status of the Kazakh language in society and enhance its official standing. Thus, by re-evaluating our history and drawing on accumulated knowledge and experience, we emphasize the importance of transitioning to the Latin script.

Keywords: latin graphic, language, Kazakh language, Russian language.

Поступила в редакцию: 16.01.2024

Одобрена: 22.02.2024

Первая публикация на сайте: 22.07.2024

MPHTI: 10.55.61

<https://doi.org/10.65247/3105-3432-2025-3.12>

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕГРАЦИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В УПРАВЛЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ КАЗАХСТАНА

^{*1}Н.АКАНОВ^{id}, ¹С.М.ИМАНБАЕВ^{id}

¹Международный университет Астана

(Астана, Казахстан)

^{*}photoshopzakaz12@gmail.com, Esirkep24@gmail.com

Аннотация

Статья посвящена исследованию подходов к правовому регулированию искусственного интеллекта. Отмечается недостаточная научная разработанность в казахстанской правовой науке проблем правовой природы, иных вопросов правового регулирования искусственного интеллекта. Проанализированы некоторые теоретические подходы к определению понятия «искусственный интеллект», дефиниция понятия «искусственный робот», установленная в Законе Республики Казахстан «Об информатизации». В статье отмечается, что в настоящее время применение искусственного интеллекта практически не обеспечено должной международной основой. Многосторонние международные договоры, принятые на уровне ООН, которые закрепляли бы общие положения для данной сферы, сегодня пока отсутствуют. Авторами обосновывается необходимость последовательного и гибкого правового регулирования, направленного на обеспечение баланса интересов всех участников правоотношений - отдельных индивидов, общества и государства. Проанализированы различные подходы к решению вопросов возложения юридической ответственности за ущерб, нанесенный искусственным интеллектом, определения правосубъектности систем искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, правовое регулирование искусственного интеллекта, правосубъектность искусственного интеллекта, ответственность в сфере искусственного интеллекта, международное регулирование искусственного интеллекта.